

Արարատ Հակոբյան

ԽՄԲԱԿԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԸՆԴԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴԻՍԿՈՒՍԻԱՆԵՐԸ ՀԿ(Բ)-ՈՒՄ 1920-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Բանալի բառեր – Հայկումկուս, խմբակցություն, բանավեճ, համագումար, ընդդիմություն, տրոցկիստ, սպեցիֆիկ, կենտկոմ, պլենում:

Խորհրդային երկրի 1920-ական թթ. հասարակական-քաղաքական կյանքը, ի տարբերություն հետագա տասնամյակների, բավականին հագեցած է եղել, որը պայմանավորված է եղել մի շարք հանգամանքներով:

1/ Ներկուսակցական բանավեճերի ու հասարակական-քաղաքական համեմատաբար ակտիվ կյանքը պայմանավորված էր կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցման դժվարություններով ու շատ հարցերում անորոշությամբ, որովհետև բուլշևիկ ղեկավարությունը, այդ թվում նաև Վ. Լենինը, հստակ չէին պատկերացում նոր կառուցվելիք սոցիալիստական ու կոմունիստական կոչվող հասարակարգը: Սա, ինքնին, տարաբնույթ բանավեճերի լայն դաշտ էր ստեղծում:

2/ Ներկուսակցական դիսկուսիաները (բանավեճերը) և ակտիվ քննարկումներն ուժեղացան հատկապես Վ. Լենինի հիվանդության ու մահից հետո, որովհետև չկար սոցիալիզմի կառուցման հստակ հայեցակարգ (կոնցեպցիա): Սկզբունքային բանավեճի առարկա դարձավ այն հիմնահարցը, թե 1924թ.-ից սկսված կապիտալիզմի համեմատական կայունացման պայմաններում պետք է արդյոք բորբոքել համաշխարհային հեղափոխության հրդեհը, թե՞ հնարավոր է կապիտալիզմի շրջապատման պայմաններում սոցիալիզմի կառուցումը առանձին վերցրած մեկ երկրում, ինչպիսին ԽՍՀՄ-ն էր: Եվ այդ բանավեճը միաժամանակ ուղեկցվում էր իշխանության բարձրագույն ղեկի մրցակցային պայքարով, որի գլխավոր դերակատարներն էին Ի. Ստալինը և Լ. Տրոցկին:

3/ 1920-ական թթ. ներքաղաքական կյանքը հատկանշվեց՝ սկսած ՌԿ(Բ)ԲԿ 10-րդ համագումարից (1921թ. մարտ), կուսակցական վերնախավում ընթացող ներկուսակցական բուռն բանավեճերով ու հակամարտություններով, այսպես կոչված, տրոցկիստների, «Բանվորական օպոզիցիայի», «Դեմոկրատական ցենտրալիստների» 1923 թ.՝ «Եռյակի» (Լ. Կամենև, Գ. Չիևով, Ի. Ստալին) և Լ. Տրոցկու, այնուհետև 1925 թ.՝ «Նոր օպոզիցիայի» (Գ. Չիևով, Լ. Կամենև, Գ. Սոկոլնիկով, Ն. Կրուպսկայա), 1926-1927 թթ.՝ «Տրոցկիստական-զինովևական» խմբավորման (բլոկի) և վերջապես 1928-1929 թթ. «Աջ» թեքման կամ բուխարինականների դեմ պայքարի դրսևորումներով, որոնք, ինչպես հայտնի է, ավարտվեցին «Լենին-Ստալինյան» որակված գծի հաղթանակով և վերոնշյալ մնացած բոլոր թեքումների, խմբերի ու լատֆորմների ջախջախումով: Այս երևույթները բնականաբար նմանակվել ու կրկնօրինակվել են ինչպես մյուս ազգային շրջաններում, այնպես էլ ՅՍԽՅ-ում, նրա կուսակցական ու պետական մարմիններում: Եթե անգամ Հայաստանում իրա-

կանում, օրինակ, «տրոցկիստ» չլիներ, ապա այդպիսին անպայման պետք է հայտնաբերվեր և «ջախջախվեր»:

4/ Նշված ժամանակաշրջանում ՅՍԽՅ-ում և ոչ միայն այնտեղ տեղի էր ունենում ոչ պրոլետարական, բուրժուական ու հակահեղափոխական որակվող կուսակցությունների հետևողական քայքայման ու լուծարման գործընթաց: Եվ դա նպաստավոր միջավայր էր ՅԿ(Բ)Կ-ի համար գաղափարական և դասակարգային թշնամիների դեմ պայքարի տեսակետից: Անհրաժեշտ էր մաքրել «պրոլետարիատի դիկտատուրայի» պետության քաղաքական դաշտը արտաքին թշնամական որակվող կուսակցություններից, իսկ մյուս կողմից՝ կոմկուսի շարքերում ի հայտ եկող ներքին ընդդիմադիր խմբերից, թևերից, պլատֆորմներից, և ստեղծել միանման մտածող ու գործող մարդկանց ամբողջություն:

5/ Եվ վերջապես, նշված ժամանակաշրջանում խորհրդային երկրի հասարակական-քաղաքական ակտիվ բանավիճային մթնոլորտի համար սոցիալ-քաղաքական որոշակի հող էր ստեղծում նաև Նոր տնտեսական քաղաքականությունը (ՆԷՊ-ը)՝ իբրև սոցիալիզմի անցման անհրաժեշտ օղակ: Սակայն ՆԷՊ-ը մի կողմից նպաստում էր ապրանքային, շուկայական հարաբերությունների աշխուժացմանը, իսկ մյուս կողմից՝ երբեմն տարընթերցումներ ու անհասկացողություններ էր առաջացնում կուսակցական ու պետական ղեկավար շրջանակներում սոցիալիզմի կառուցման հեռանկարի հարցում:

1920-ական թթ. ներկուսակցական դեմոկրատիայի ընդլայնման երկրի հասարակական-քաղաքական հետագա զարգացման տեսակետից էական խոչընդոտ հանդիսացավ ՌԿ(Բ)Կ 10-րդ համագումարի (1921 թ. մարտ) ընդունած բանաձևը «Կուսակցության միասնության մասին», որով արգելվում էին ֆրակցիաներն ու այլակարծությունը կուսակցության ներսում: Ավելին, բանաձևի 7-րդ կետով խմբակայնության դեմ պայքարի նպատակով համագումարն արտոնում էր ԿԿ-ին կուսակցությունից վտարման պահանջը տարածել նաև ԿԿ-ի անդամների, անդամության թեկնածուների և վերահսկիչ հանձնաժողովի բոլոր անդամների վրա¹: Վ. Լենինի առաջարկով արգելվեցին ֆրակցիաները և խմբերը ՌԿ(Բ)Կ ներսում: Յայտնի է, որ այս որոշումը հետագայում հզոր գեներալ Ռ. Ստալինի և Նրա կողմակիցների ձեռքում իրենց քաղաքական ու անձնական հակառակորդների դեմ հաշվեհարդար տեսնելու համար:

Սրանք այն հիմնական նախադրյալներն ու պայմաններն էին, որոնք պարարտ հող ու միջավայր էին ստեղծում ինչպես ամբողջ խորհրդային տարածքում, այնպես էլ Յայաստանում կոմկուսի ներսում և նրանից դուրս բանավեճերի, պլատֆորմների, խմբակցությունների ու խմբերի առաջացման, քննարկումների և ապա հետագայում քաղաքական հետապնդում-հալածանքների համար:

Ներկուսակցական խմբակայնության, ընդդիմության ու բանավեճերի դրսևորումները ՅԿ(Բ)Կ-ում կարելի է բաժանել չորս փուլի՝ 1-ինը՝ 1921 թ., 2-րդը՝ 1922 թ., 3-րդը՝ 1927 թ. և 4-րդը՝ 1930 թ.: Նշվածներից ամենասուրն ու ծավալայինը համարվում է 3-րդ փուլը: Ժամանակային առումով դրանք հիմնականում համընկնում են

¹ Տե՛ս ՍՄԿԿ համագումարների, կոնֆերանսների և կենտկոմի պլենումների բանաձևերում և որոշումներում, հ. 2, (1917-1922թթ.), Ե., 1986, էջ 419 և 442:

Միության մակարդակով ծավալվող ներկուսակցական խմբերի ու թեթուսների բանավեճերի, տրոցկիստական-զինովկական խմբավորման և «աջ» թեթման ջախջախման շրջափուլերի հետ: Հարկ է նշել, որ խորհրդային պատմականակցական գրականության մեջ այս հարցը , ըստ էության, շրջանցվել է կամ առավելագույնը միակողմանի է ներկայացվել, բանզի քաղաքականապես այնքան էլ նպատակահարմար չէր խոսել կոմունիստական կուսակցության միասնությունը խաթարող վնասակար նման երևույթների մասին:

Հայիեղկոմում և ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ում ծագած 1-ին տարածայնություն-բանավեճը տեղի է ունեցել 1921թ.հունվար-փետրվարին՝ կապված կուսակցության վարվելիք քաղաքականության հետ: Առաջ էր եկել երկու խումբ, որոնց պայմանականորեն կարելի է անվանել՝ **կասյանական** (Հայիեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանի) և **ալիխանյանական** (ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի քարտուղար Գ. Ալիխանյանի) անուններով: Նրանք տարածայնվում էին Հայաստանում կիրառվող քաղաքականության, ռազմակոմունիստական բռնագրավումների, բանտարկությունների, նախկին սպայության աքսորի, ՀՅԴ և մյուս այլախոհ կուսակցությունների հանդեպ մարտավարական մոտեցումների ու մեթոդների հարցերում:

Կասյանական թևը, որի մեջ մտնում էին նաև Հայիեղկոմի անդամներ Ա. Մռավյանը, Ալ. Բեկզադյանը, Ս. Տեր-Գաբրիելյանը և ուրիշներ, հանդես էր բերում համեմատաբար ավելի մեղմ ու կշռադատված մոտեցում: Իսկ մյուս թևը, որն ավելի մեծաթիվ էր՝ Գ. Ալիխանյան, Ավիս (Ավետիս Նուրիջանյան), Ի. Դովլաթյան, Հ. Կոստանյան, Նիկ. Այվազյան, նաև Գ. Աթարբեկյան և ուրիշներ, «ծախ» ծայրահեղական դիրքերից կողմնակից էր ավելի կոշտ ու անհաշտ պայքարի, «արյուն թափելու», բռնությունների քաղաքականության:

Հարցը քննարկման է դրվում ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի հունվարյան պլենումում և ձայների մեծամասնությամբ ընդունվում է ՀՅԴ դեմ ուղղված երեթևետանոց բանաձև՝ անողոք պայքար մղելու և Դաշնակցությունը՝ որպես կուսակցություն,վերացնելու վերաբերյալ, նաև ձերբակալելու ՀԾԿ աչքի ընկնող բոլոր անդամներին և այլն¹: Ս. Կասյանը և Ա. Մռավյանը կտրականապես դեմ են արտահայտվում պլենումի այդ բանաձևին և անգամ հայտարարում ու դուրս են գալիս Հեղկոմի և ԿԿ-ի կազմից²: Խնդիրը տեղափոխվել է ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի Կովկասյան բյուրո (Կովբյուրո): Վերջինս հավանություն է տալիս ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի որոշմանը՝ ՀՅԴ կուսակցության լիակատար վերացման համար մղվող անողոք պայքարին³: Կովբյուրոյի անդամներ Գ. Օրջոնիկիձեի և Մ.Օրախելաշվիլիի՝ Ս. Կասյանին ուղղված փետրվարի 1-ի հեռագրով կարծիք էր հայտնվում, որ քաղաքական իրադրությունը հրամայաբար պահանջում է՝ պայքարել դաշնակների կուսակցությունը ուղղակի վերացնելու⁴: Բայց միաժամանակ Գ. Օրջոնիկիձեն զգուշացնում էր մեղմ վերաբերվել Դրոյի, Վրացյանի խմբի ու

¹ Տե՛ս Ռուսաստանի սոցիալ-քաղաքական պատմության պետական արխիվ (այսուհետ՝ ՌՍԶԴՊԱ), ֆ. 85, ց. 14, գ. 117, թ. 1, Հ.Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), պատ. խմբագիր և կազմող Վ. Դազախեցյան, Ե., 1999, էջ 14:

² Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921 թթ.), Ե., 1966, էջ 300:

³ Ալիխանյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 302:

⁴ Հ.Յ. Դաշնակցություն և խորհրդային իշխանությունը, էջ 17:

ընդհանրապես մտավորականության հանդեպ՝ թեկուզ և նրանց դաշնակցական անցյալով¹:

Կովկասի փաստացի ղեկավար Գ. Օրջոնիկիձեն 1921 թ. օգոստոսի 12-ին Կովբյուրոյի աշխատանքների վերաբերյալ տված զեկուցման մեջ, խոսելով Հայիեղկոմում և Հայկոմկուսի ԿԿ-ում ծագած քաղաքական ճգնաժամի մասին, պարզաբանում էր, որ Հայաստանում պրոլետարիատի բացարձակ բացակայության և գյուղացիական բնակչության հետամնացության պայմաններում հրահանգ էր տրվել «շատ զգույշ քաղաքականություն վարել», «չտապեցնել Հայաստանի կոմունիզացիան», անգամ ստեղծել կոալիցիոն կառավարություն, չվանել ինտելիգենցիայի լայն շրջանները և այլն²: Սակայն Հայկոմկուսի ղեկավար երիտասարդ թեև՝ Գ. Ալիխանյան, Ավիս, Յ. Կոստանյան, Ի. Դովլաթյան և ուրիշներ, անտեսեցին ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի Կովբյուրոյի և անձամբ նրա ղեկավար Գ. Օրջոնիկիձեի՝ զգուշավոր քաղաքականություն վարելու դիրեկտիվը: Արդյունքում՝ լարվածություն կուսակցության ներսում, 1921 թ. փետրվարյան իրադարձությունները և այլն: Իրավացի են այն պատմաբանները՝ Բ. Բորյան, Գ. Գեղամյան, Կ. Սարդարյան, Յու. Հովսեփյան և ուրիշներ, ովքեր դրականորեն են գնահատում Կասյանի և Մռավյանի ավելի զուսպ դիրքորոշումը և քննադատում ծայրահեղական թեև կողմնակիցներին, ովքեր փաստորեն հրահրեցին Փետրվարյան ապստամբությունը Հայաստանում³:

Փետրվարյան ապստամբության ճնշումից ու Չանգեզուրի խորհրդայնացումից հետո դեպի Հայաստան ղեկավար աշխատանքի գործուղված Ալ. Մյասնիկյանը և Ս. Լուկաշինը իրենց հեղինակությամբ կարողացան հարթել ներկուսակցական այդ առաջին բանավեճը: Պետական-կուսակցական մարմիններում կատարվեցին կադրային փոփոխություններ: Հայիեղկոմը 1921 թ. մայիսի 21-ին անվանապես վերակառուցվեց արդեն խաղաղ ժամանակներին բնորոշ կառավարության՝ **ժողկոմխորհի**, որը գլխավորեց Ալ. Մյասնիկյանը, իսկ Հայկոմկուսը՝ Ս. Լուկաշինը:

Սակայն 1922 թ. փետրվարից ՀՍԽՅ Ժողկոմխորհի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի Անդրերկրկոմում (Թիֆլիս) նոր աշխատանքի տեղափոխվելուց հետո Հայկոմկուսի ղեկավար շրջանում կրկին ի հայտ եկան տարածայնություններ, ուստի և՛ խմբակայնություն (склока): Ծիշտ է նկատում պատմաբան Վ. Ղազախեցյանը, որ «խմբակայնությունը սովորաբար սկզբունքային բնույթ չէր կրում և փաստորեն պայթար էր ղեկավար գործիչների միջև ղեկավար պաշտոններ գրավելու համար»⁴:

Մյասնիկյանի փոխարեն Ս. Լուկաշինի՝ ժողկոմխորհի նախագահ հաստատվելուց հետո վերջինիս դեմ խումբ առաջացավ ն. գ. Ժողկոմ Ավիսի և նրա տեղակալ ու ՀԱՄԽ-ի նախագահության անդամ Յ. Կոստանյանի կողմից: Խումբը նպատակահարմար էր գտնում, իբր, Ս. Լուկաշինի փոխարեն այդ պաշտոնում նշանակել Ա. Միկոյանին: ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ում ու կառավարությունում առաջանում է լարվածություն: Հարցը փոխադրվում է ՌԿ(Բ)Կ Անդրերկրկոմ և ընդհուպ մինչև գլխավոր քարտու-

¹ ՌՍԶԴՊԱ, ֆ. 85, ց. 14, գ. 118, թ. 1:

² Օրջոնիկիձե Գ. Կ., Ընտիր հոդվածներ և ճառեր (1918-1937թթ.), Ե., 1950, էջ 58:

³ Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. II, Москва-Ленинград, 1929, с. 159, Хармандарян С. В., Ленин и становление Закавказской федерации 1921-1923, Е., 1969, с. 79-80, Հայաստանում Սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի բանի հարցեր (1920-1922 թթ.) Ե., 1987, էջ 17, 20-23, 51, Ղազախեցյան Վ. և., Հայաստանը 1920-1940 թթ., Ե., 2006, էջ 32-33:

⁴ Ղազախեցյան Վ. և., նշվ. աշխ., էջ 327:

դար Ի. Ստալինին: Խնդրի կապակցությամբ Գ. Օրջոնիկիձեն 1922 թ. հունիսի 26-ին նամակ է ուղղել Ի. Ստալինին: «Թանկագին Սոսոյին» հասցեագրված այդ նամակում Օրջոնիկիձեն մասնավորապես կատարել է հետևյալ պարզաբանումը. «Մյասնիկյանի՝ Չայաստանից մեկնելուց հետո, Ավիսը և Յ. Կոստանյանը որոշեցին խմբակ ստեղծել ընդդեմ Լուկաշինի, իբրև թե իրենք ցանկանում են Լուկաշինի փոխարեն ժողովուրդի նախագահի պաշտոնում տեսնել Միկոյանին: Ես և Մյասնիկյանը մեկնեցինք Չայաստան: Պարզվեց, որ Միկոյանը ընդամենը պատրվակ էր նրանց համար: Կոստանյանին ազատեցինք պաշտոնից, որոշ փոփոխություններ կատարեցինք ԿԿ-ում: **Բոլոր հայ կոմունիստները գնում են Լուկաշինի հետևից** (ընդգծումը մերն է Ա. Յ.): Ավիս-Կոստանյան խումբը ի վիճակի չէ կառավարել ոչ միայն Չայաստանը, այլև նրա մի գավառ»¹: Ավիս-Լուկաշին հակամարտությունը հարթելու նպատակով Անդրերկրյումի քարտուղար Մ. Օրախելաշվիլին 1922 թ. հունիսի 27-ին գրություն է ուղարկել ՅԿ(Բ)Կ ԿԿ, որում մտահոգություն է հայտնել կուսակցության ներսում խմբավորումներ ու տարածայնություններ ի հայտ գալու կապակցությամբ և պահանջ դրել՝ վճռական կերպով դրանք արմատախիլ անել: Ավիս-Լուկաշին վեճը հանգուցալուծվում է նրանով, որ երկու կողմի ներկայացուցիչները կանչվում են Անդրերկրյում: Ավիսի խումբը ջախջախվում է: Կուսակցական ղեկավար պաշտոններից ազատվում են խմբակի անդամներ Յ. Կոստանյանը և Ս. Շադունցը: ԿԿ-ի կազմը թարմացվում է: Ավիսը կանչվում է կենտրոն՝ ԿԿ-ի տրամադրության տակ: Ինչ վերաբերում է Ա. Միկոյանին, ապա նա կուսակցական աշխատանքի է ուղարկվում Դոնի-Ռոստով:

ՅԿ(Բ)Կ-ում ընթացած ամենասուր և տևական բանավեճերը, թերևս, տեղի են ունեցել 1927 թ., որոնք ուղղակիորեն կապված էին մայր կուսակցությունում ծավալված «**տրոցկիստական-գինովևական**» խմբավորման ջախջախման գործընթացների հետ: Բայց մինչ այդ կուսակցության ԿԿ-ում ու կառավարությունում հաճախ դրսևորվել են խմբակային, մրցակցային կամ անձնական բնույթի թշնամանք ու հակամարտություններ, որոնք արտաքինից գաղափարական տարածայնությունների քողի տակ գործնականում ավելի հաճախ պաշտոնակռվի են նմանվել՝ հիշեցնելով միմյանց քաղաքական անցյալը և թույլ տված սխալները: Չարկ է նշել, 1920-ական թթ. առաջին կեսին հանրապետության ղեկավար կազմում ամուր միջուկ էին կազմում սպեցիֆիկյան անցյալ ունեցած գործիչները՝ Ալ. Մյասնիկյանը, Ս. Լուկաշինը, Աշ. Յովհաննիսյանը, Ա. Կարինյանը, Պ. Մակինցյանը և ուրիշներ²: Եվ պետք է ընդգծել, որ **հիշյալ գործիչներին բնորոշ է եղել ազգային դիմագիծը**: Սակայն հետագայում հատկապես Ալ. Մյասնիկյանի գոհվելուց հետո, այս աշխատառճի գործիչների դիրքերը թուլացան և նրանք աստիճանաբար դուրս մղվեցին իրենց պաշտոններից:

Չայտնի է, որ Միության մասշտաբով 1923 թ.-ից սկսվեց Ստալին-Տրոցկի մրցապայքարը պետության բարձրագույն ղեկի համար: Բնականաբար այն պետք է

¹ Большевицкое руководство. Переписка (1912-1927), сборник документов., М., 1996, с. 258.

² «Սպեցիֆիկ» կոչվում էր 1903 թ. Բաբվում հիմնված սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությունը (ՄԴԲԿ): Քանի որ նրա ներկայացուցիչները հաճախակի ընդգծում էին հայ բանվորների կյանքի ու պայքարի յուրահատուկ պայմանները և նրանց կազմակերպությունները ունեին զուտ ազգային կազմ, դրա համար էլ Ստ.. Շահումյանի բնորոշմամբ նրանք ստացել են «սպեցիֆիկ» (յուրահատուկ) անվանումը:

իր արտահայտությունը գտներ նաև Հայաստանում: ՀԿ(Բ)Կ 3-րդ համագումարում (1924 թ. մայիս) ԿԿ-ի կազմակերպական հաշվետվության մեջ ԿԿ-ի քարտուղար Աշ. Յովհաննիսյանը իբրև թերություն նշել է, որ Հայկոմկուսի ներսում ներկուսակցական դեմոկրատիան ակտիվ չէ, որ մեր կազմակերպության մեջ **մենք օպոզիցիա չունեցանք** (ընդգծումը մերն է - Ա. Յ.)¹: Ներկուսակցական կյանքի ու դեմոկրատիայի զարգացման տեսակետից, անշուշտ, այդ ինքնաքննադատությունը առողջ էր: Սակայն նրա այդ միտքը հետո պետք է ուղղվեր հենց իր դեմ, որովհետև ՌԿ(Բ)Կ 10-րդ համագումարն ընդունել էր կուսակցության միասնության մասին բանաձև, որով անթույլատրելի էր համարվում ցանկացած ընդդիմության (օպոզիցիայի) առկայությունը կուսակցության մեջ:

ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի 1925թ. հունվարյան պլենումում տրոցկիզմի դեմ պայքարի հարցում (գեկ.Աշ. Յովհաննիսյան) արդեն խոսվում է Հայաստանում օպոզիցիայի գոյության և դրա դեմ վճռական պայքարի մասին: «Ընկ. Տրոցկու ելույթի կապակցությամբ, կարողում ենք պլենումի ընդունած բանաձևի 4-րդ կետում, - արձանագրելով անցյալ տարվա դիսկուսիայի ընթացքում երևան եկած մի շարք մանրբուրժուական թեթումների ու տատանումների ռեցիդիվը, թեթումներ, որոնք դեռևս լրիվ չափով վերացված չեն ՀՍԽՅ պայմաններում, ձեռք առնել նրանց դեմ վճռական պայքարի միջոցներ»²: Օրինակ՝ հակահեղափոխական տրոցկիստի պիտակավորում են ստացել Սեթ Նազարյանը, Պատվական Ղազարյանը և ուրիշներ³: Նրանք, ովքեր այս կամ այն հարցի շուրջ անհամաձայնություն կամ քննադատական խոսք էին հայտնում, իսկույն որակվում էին «տրոցկիստ», «սպեցիֆիկ», «դաշնակ», ևացին ալիստ կամ հակահեղափոխական: Եթե ԿԿ-ի 1925 թ. հունվարյան պլենումում խոսվել է Հայաստանում ընդդիմության գոյության և դրա դեմ վճռական պայքարի մասին, ապա, կարծում ենք, նման ձևակերպում է արվել, որպեսզի Կենտրոնին ցույց տրվի, որ իբր Հայաստանում էլ պայքար է սկսվել տրոցկիզմի դեմ: Բայց և պետք է փաստել, որ Հայաստանում ևս եղել են Տրոցկու հետևորդներ, սակայն նրանք նկատելի թիվ չեն կազմել: Հայաստանում նկատված թեթումները թույլ են արտահայտվել: Դրանք չեն եղել այնպես ուժեղ, ինչպես Ռուսաստանում կամ Նույնիսկ Վրաստանում:

Խմբակայնության ու դիսկուսիաների ընդհանուր համապատկերում 1920-ական թթ. երկրորդ կեսին ավելի հաճախակի են դառնում կադրային փոփոխությունները: ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի 1925 թ. հունիսյան ընդլայնված պլենումում որոշվեց Ս. Լուկաշինին ազատել ժողովուրդի նախագահի պաշտոնից և նրա փոխարեն առաջադրել Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի (ԿԳԿ)-ի նախագահ, բժիշկ Սարգիս (Սերգո) Համբարձումյանին⁴: Ս. Լուկաշինի պաշտոնանկության գործում կարծում ենք որոշակի դեր են խաղացել նրա առանձին ինքնուրույն տեսակետերն ու արտահայտությունները: Այսպես, օրինակ, Լուկաշինը հաշվի առնելով Հայաստանի յուրահատուկ պայմանները՝ գտնում էր, որ նախ պետք է զարգացնել գյուղատնտեսությունը և դրա հիման

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 1. ց. 4, գ. 1, թ. 25-26:

² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 6, թ. 17:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 1, թ. 165, նաև Ներկարարյան Վ. Ն., Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի երրորդ համագումարը (1924 թ. մայիս), Ե., 1958, էջ 40-41:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 6, թ. 49:

վրա՝ արդյունաբերությունը¹: Հավանաբար նման միտքը կարող էր հարիր չլինել ստալինյան Նոր կուրսին: Լուկաշինի պաշտոնակազմությունը, կարծում ենք, կապված էր նաև այն բանի հետ, որ Նույն թվականի մարտին իր գաղափարակից ու հայրենակից գործընկեր Ալ. Մյասնիկյանի զոհվելուց հետո Նրա դիրքերը էապես թուլացան: ԿԿԿ-ի Նախագահի թափուր մնացած պաշտոնին առաջադրվեց Ա. Կարինյանը:

Երկուսակցական խմբակային պայթարի հաջորդ թիրախը դարձավ ԿԿ-ի քարտուղար Աշ. Յովհաննիսյանը: ԿԿ-ի քարտուղար Աշ. Յովհաննիսյանի գլխավոր քննադատները դարձան Ս. Երզնկյանը, Ա. Եսայանը, Յ. Նազարեթյանը, Ս. Կասյանը և ուրիշներ: Նախկին սպեցիֆիկ Աշ. Յովհաննիսյանը ու Նրա շրջապատը մեղադրվում էին ազգայնականության, «տրոցկիզմի», «դաշնակիզմի» ու «սպեցիֆիզմի» դեմ անբավարար պայթար մղելու մեջ: Դիմակայությունը բորբոքվեց ԿԿ-ի 1927 թ. մարտյան ու հատկապես հուլիսյան պլենումներում:

ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի և ԿԿԻ-ի (Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողով) 1927թ. մարտյան միացյալ պլենումում Աշ. Յովհաննիսյանի զեկուցման առթիվ եղել է քննադատություն: Նշվել է, որ ԿԿ-ի քարտուղարությունը, այդ թվում՝ մյուս երկու քարտուղարները՝ Երեմիա Բակունցը և Ալեքսանդր Շահունվարյանը, վատ են աշխատում: ԿԿ-ի կազմի փոփոխման հարցը բարձրացրել է Եսայանը: ԿԿԻ անդամ Մինաս Սարգսյանը քննադատել է Աշոտ Յովհաննիսյանին, որ դրսից մտավորականներ է հրավիրում Հայաստան, ինչպիսիք են՝ Ավ. Իսահակյանը, տիկին Չապել Եսայանը: Մասնավորապես, վերջինիս մեղադրել է այն բանի համար, որ տիկինը դաշնակների հանձնարարությամբ գնացել է Քերմանշահ և անգլիացիներին հրավիրել Բաթու, որ Նրան հարկավոր է գնդակահարել²: ԿԿԻ անդամը կշտամբում է ղեկավարությանը, որ հրատարակվում են սպեցիֆիկների գործերը Ալ. Ռուբենու կիսանդրու կանգնեցնելու կապակցությամբ, այն դեպքում, երբ Ստ. Շահումյանի և Ս. Սպանդարյանի արձանները դեռ չկան³: Ար. Երզնկյանը պլենումում մեղադրում է Աշոտին սպեցիֆիզմի մեջ Նրա «Երկու բնութագիր» գրքի կապակցությամբ: Պլենումի անդամ Անանյանն էլ քննադատում է Աշ. Յովհաննիսյանին և Ե. Բակունցին՝ օպոզիցիայի դեմ հետևողականորեն չպայթարելու համար: Յովհաննիսյանը ու Նրա ղեկավարած ԿԿ-ը քննադատվում են այլ մեղքերի՝ սպեցիֆիզմի, ՅՕԿ-ի հանդեպ ոչ ճիշտ քաղաքականության, Մ. Խուշոյանի սպանության գործի կապակցությամբ, Դ. Անանունին և Ց. Խանզադյանին հովանավորելու և այլնի մեջ:

Այսպիսով, մարտյան միացյալ պլենումում սուր բանավեճեր են ընթացել, որի արդյունքում ԿԿ-ի կազմը փոքր-ինչ թարմացվել է: Սակայն պլենումում միաձայն որոշվել էր, որ կուսակցության միասնությունը պահպանելու համար Նոր դիսկուսիա չբացել: Այդ մասին գրում է Արսեն Եսայանը 1927 թ. ապրիլի 23-ին ԿԿԻ-ին ուղղված իր բողոքում: Սակայն շատ չանցած՝ մեկ այլ առիթով Նա հայտնում է, որ «Երևանի կուս. կազմակերպության ակտիվի նիստում Աշոտը դարձյալ հանդես է եկել և արտահայտել է ոչ թե **պլենումի միասնական տեսակետը, այլ իր անձնական տեսակետը** (ընդգծումը մերն է- Ա. Բ.), մի տեսակետ, որին դեմ է եղել պլենումի բացարձակ մեծա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 1, թ. 18:

² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 16, թ. 9:

³ Նույն տեղում:

մասնությունը»¹: Ա. Եսայանն իր բողոք-դիմումում Աշ. Յովհաննիսյանի ելույթը համարում էր ավելի ֆրակցիոն, քան պլենումում արածը: Նա Աշոտին մեղադրում էր տրոցկիզմի, դաշնակիզմի և կուլակային տրամադրություններ սերմանելու մեջ և առաջարկում նրան ազատել իր պաշտոնից: Բացի Ա. Եսայանից, Աշ. Յովհաննիսյանի և ԿԿ-ի ղեկավար միջուկի դեմ ԿԿ-ի նախագահությանը բողոք-դիմումով են հանդես եկել Յ. Կարոյանը, ԿԿ-ի անդամ Ար. Երզնկյանը, ԿԿ-ի անդամության թեկնածու Յովհ. Բանսահյանը և ուրիշներ²:

Աշ. Յովհաննիսյանի և նրա շրջանակի պաշտոնանկության հանգուցալուծումը տեղի է ունենում ԿԿ-ի և ԿԿՅ հուլիսյան պլենումում: Բողոքի ձայնը հասցվում է Անդրերկրկում, նրա քարտուղար Մ. Օրախելաշվիլուն և ընդհուպ մինչև Մոսկվա: ԿԿ-ի քարտուղարի պաշտոնի նշանակման շուրջ առաջանում է երկու խումբ. մեկը պաշտպանում էր համեմատաբար քիչ հայտնի Յայկ Յովսեփյանին, իսկ մյուսը՝ Յայիեղկոմի նախկին նախագահ, Աշոտի, «սպեցիֆիզմի» ու «դաշնակիզմի» անհաշտ հակառակորդ Ս. Կասյանին:

ՅԿ(բ)Կ ԿԿ-ի նախագահության 1927 թ. հունիսի 10-ի նիստում լսվել է Աշոտի դիմումը՝ ԿԿ-ի գլխավոր քարտուղարի պաշտոնից իրեն ազատելու մասին: Նախագահությունը համաձայնվում է խնդրանքին և միաժամանակ դիմում է Անդրերկրկում՝ այդ պաշտոնում երաշխավորել ուրիշ թեկնածություն: Յակնալի է, որ ԿԿ-ի քարտուղարի նշանակման խնդրով Անդրերկրկումն իր հերթին պետք է դիմեր ՅամԿ(բ)Կ ԿԿ: Տևական սուր վիճաբանություններից հետո ՅԿ(բ)Կ ԿԿ-ի և ԿԿՅ-ի հուլիսյան միացյալ պլենումը բավարարում է Ա. Յովհաննիսյանի «խնդրանքը» և ԿԿ-ի առաջին քարտուղար է ընտրում **Յայկ Յովսեփյանին**:

Ավելի վաղ՝ մինչև Ա. Յովհաննիսյանի պաշտոնից ազատվելը, ԿԿ-ի քարտուղարներից առաջինը հեռացավ Երեմիա Բակունցը: Նրա հեռացման շարժառիթը համարվեց այն, որ Առաջին հանրապետության շրջանում բոլշևիկ Ե. Բակունցը ակտիվ մասնակցություն էր ունեցել Չանգեզուրի իրադարձություններին: 1919 թ. մարտի վերջին Գորիսում տեղի ունեցած համազանգեզուրյան գյուղացիական 1-ին համագումարում ստեղծվել էր գավառի Ազգային խորհուրդ: Դաշնակցականների և անկուսակցականների հետ միասին այդ խորհրդի կազմի մեջ էր մտել նաև բոլշևիկ Ե. Բակունցը³: 1921 թ. ամռանը Չանգեզուրի խորհրդայնացումից հետո Ե. Բակունցը ստանձնում է գավառի հեղկոմի նախագահի պաշտոնը⁴: Սակայն մինչև այդ ծավալվող դեպքերի կապակցությամբ նա հետագայում մեղադրվեց ազգայնական գիծ վարելու, 1919-1920 թթ. Չանգեզուրում դաշնակցականների հետ համագործակցելու, դաշնակ հրամանատարության հետ իբր թուրքական գյուղերի վրա հարձակման հրաման տալու մեջ (Շուռնուխի գործողությունը): ՅամԿ(բ)Կ Անդրերկրկոմի քարտուղար Մ. Օրախելաշվիլու առաջարկով Ե. Բակունցը ազատվում է իր պաշտոնից և գործուղվում ՅամԿ(բ)Կ ԿԿ-ի տրամադրության տակ: Իսկ Ա. Յովհաննիսյանի պաշտոնանկումից

¹ ՅԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 77, թ. 1:

² Նույն տեղում, թ. 5-6 և 9:

³ ՅԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 118, թ. 1:

⁴ Սահրադյան Ս. Ս., Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեները Յայաստանում (1917-1922 թթ.), Ե., 1961, էջ 135:

հետո իրենց պաշտոններից անաղմուկ հեռանում են նաև Երևանի կոմիտեի քարտուղար Ա. Շահագեղյանը և ԿԿ-ի քարտուղար Ալ. Շահսուվարյանը:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում Ռուսաստանում ընթացող ներկուսակցական սուր ընդդիմության ու պայքարի ֆոնին ՅԿ(բ)Կ ԿԿ-ի և ԿՎՅ-ի հուլիսյան միացյալ պլենումում արդեն բացահայտ ընդդիմությամբ հանդես եկան կուսակցական պատասխանատու աշխատողներ Ռուբեն Սաֆրազբեկյանը, Գևորգ (Գեորգի) Փիրգուլյանը և Պատվական Ղազարյանը, որոնք հրապարակեցին իրենց տրոցկիստական որակվող «Եռյակի» հռչակագիրը (ղեկլարացիան): Խմբին հարող ակտիվիստներից է եղել նաև Գայանե (Ժենյա) Արեշյանը (որոշ փաստաթղթերում Գ. Արեշյանը ներկայացված է որպես «Եռյակի» ղեկավարներից մեկը): Ընդդիմության կողմից ելույթ է ունենում նրա ղեկավար Ռ. Սաֆրազբեկյանը: Նա շարադրում է «Եռյակի» տեսակետները և դեմ արտահայտվում պլենումում հանդես եկած ժողովմտորոհի նախագահ, ԿԿ-ի նախագահության անդամ Ս. Համբարձումյանի զեկուցման դրույթներին և դրանց առթիվ ընդունված բանաձևին:

«Եռյակի» դատապարտման ելույթով հանդես է գալիս ԿՎՅ նախագահ Շ. Ամիրխանյանը՝ նրանց վարքագիծը բնորոշելով որպես տրոցկիստական ընդդիմության ֆրակցիոն խմբի դրսևորում: Լսվում է ընդդիմության երեք ղեկավարների (Ռ. Սաֆրազբեկյանի, Գ. Փիրգուլյանի և Գ. Արեշյանի) հարցը և հավանություն է տրվում նրանց հանելուԿՎՅ նախագահության անդամության թեկնածուի կազմից¹: Բանավեճ ծավալելու նպատակով «Եռյակի» հռչակագիրը 1927թ. հուլիսի 20-ին հրապարակվում է «Խորհրդային Յայաստան» թերթում: Դա հնարավորություն էր տալիս կուսբջիջներում ժողովներ հրավիրել և տեսակետներ արտահայտել: Բերված փաստը ցույց է տալիս, որ 1920-ական թթ. ներկուսակցական կյանքում հնարավորություն է տրվել բանավեճեր անցկացնել, բացահայտ տարակարծություններ արտահայտել, նույնիսկ հանդես գալ այլընտրանքային պլատֆորմներով:

Ավելի ուշ՝ 1927թ. հոկտեմբերի 27-ին, ՅԿ(բ)Կ ԿՎՅ անդամներ Ռ. Սաֆրազբեկյանի, Գ. Փիրգուլյանի և Գ. Արեշյանի ստորագրությամբ դիմում են ուղղել ԿՎՅ նախագահությանը հետևյալ մտահոգություններով ու պահանջներով: Նրանք մի կողմից խոսում էին ներկուսակցական դեմոկրատիայի ընդլայնման անհրաժեշտության մասին, որ կուսակցությունում չկան բավարար քննադատելու, տեսակետներ արտահայտելու, լայն քննարկումներ կազմակերպելու հնարավորություններ, չկա պայքար բյուրոկրատիզմի դեմ և այլն, իսկ մյուս կողմից՝ «ձախ» դիրքերից հայտարարում էին, որ գլուխ են բարձրացրել ազգայնականները, դաշնակ-մենշևիկները, որ ԿԿ-ում առկա են խմբավորումներ և այլն²: Նախատեսված էր կուսհամագումարի նախօրյակին՝ Նոյեմբերի առաջին տասնօրյակին, անցկացնել համակուսակցական դիսկուսիա (բանավեճ): Ընդդիմադիր համեմատաբար ուժեղ դրսևորումներ են նկատվել Երևանի, Լենինականի և Ղարաբաղի կուս. կազմակերպություններում, նաև կոմերիտական կառույցներում: Ներկուսակցական դիսկուսիաներ են անցկացվել գրեթե բոլոր գավառների և քաղաքների կուսկազմակերպություններում ու բջիջներում:

¹ ՅԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 110, թ. 4:

² ՅԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 81, թ. 6, ֆ. 91, ց. 3, գ. 4716, թ. 2-5:

Դիսկուսիայի արդյունքները ամփոփվել են ՅԿ(Բ)Կ 5-րդ համագումարում (1927 թ. Նոյեմբեր): Այդ շրջանում Հայաստանում ներկուսակցական ընդդիմության առկայությունը, Միության մասշտաբով տրոցկիստական-զինովևական հակակուսակցական բլոկի դեմ ընթացող սուր պայքարը նկատի ունենալով՝ ՅԿ(Բ)Կ 5-րդ համագումարը կարելի է համարել 1920-ական թվականների ամենախոշորը: Այդ մասին են վկայում համագումարի հինգ հատորից կազմված արձանագրությունները և հարակից նյութերը, որոնք հիմնականում վերաբերել են ներկուսակցական կյանքին, գաղափարաբաղաբանական պայքարի հարցերին: Հաշվետու զեկուցման մեջ ԿԿ-ի քարտուղար Հայկ Հովսեփյանը փաստում է «տրոցկիզմը» պաշտպանող առանձին խմբերի առկայությունը և՛ կուսադադարում, և՛ կոմերիտմիության շրջանում, և՛ արհմիություններում: Մասնավորապես նա նշում է, որ կոմերիտմիության մեջ եղել են գաղափարական թեթուներ, ինչպես, օրինակ՝ տրոցկիստական երիտասարդական խմբակը¹: Համագումարում քննադատության հիմնական առանցքը դառնում է արդեն պաշտոնագրված երեք «տրոցկիստ» ղեկավարների հայտարարությունը:

Համագումարում տրոցկիստական-զինովևական ընդդիմության քննադատությամբ հանդես է եկել ՀամԿ(Բ)Կ Անդրերկրկոմի քարտուղար Մ. Օրախելաշվիլին, որի ելույթի շուրջ ծավալվել է մտքերի փոխանակություն: Ընդդիմադիր թևից հանդես է գալիս «եռյակի» անդամ Պատվական Ղազարյանը: Սակայն նրան թույլ չեն տալիս ավարտելու իր խոսքը, աղմուկով ու բացականչություններով նրան իջեցնում են ամբիոնից: Այնուհետև ձայն է տրվում ընդդիմադիր մյուս պատգամավոր Ժենյա (Գայանե) Արեշյանին, ով «ձախ» դիրքերից քննադատում է Օրախելաշվիլու առանձին մտքեր: Նրա ասելով ԿԿ-ն իր քաղաքականությամբ նպաստում է կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը գյուղում: Դրա հետևանքով տեղի է ունենում արտադրության միջոցների կենտրոնացում, հողօգտագործման և վարձու աշխատանքի աշխուժացում²: «Տրոցկիստ» համարվող ընդդիմադիրները վտանգ էին տեսնում գյուղի հետագա շերտավորման խորացման մեջ: Նրանց ձախլիկությունը երևում է նաև նրանից, որ կողմնակից են եղել վարձատրության հավասարեցման սկզբունքին: Ձախերը անհանգստացած էին 1925-1927 թթ. վարվող բուխարիյան՝ «հարստացե՛ք» գյուղացիներ՝ կուրսից: Բայց շուտով Ստալինը և կուսակցության ղեկավար մեծամասնությունը հրաժարվում են բուխարիյան թեզից ու իրավիճակի թելադրանքով անցնում կուլակության վերացման և համատարած կոլեկտիվացման կուրսին:

Ընդդիմադիր գործունեության համար ԿՎՀ-ն պատիժներ է սահմանում. ոմանց հեռացնում են կուսադադարից, ոմանց աքսորում հանրապետությունից, մյուսներին հայտարարվում տարբեր աստիճանի նկատողություններ և այլն: Հատուկ գործ է կազմվում ընդդիմության լիդերներ համարվող, կուսակցության ԿՎՀ անդամներ Ռ. Սաֆրազբեկյանի և Գ. Փիրգուլյանի նկատմամբ: Մինչ այդ, ՅԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի քարտուղարությունը 1927 թ. սեպտեմբերի 26-27-ի նիստերում որոշել էր՝ ա/ Ռ. Սաֆրազբեկյանին ազատել գյուղատնտեսական բանկի վարչության նախագահի պաշտոնից և աշխատանքի ուղարկել Կ.Պոլիս՝ Անդրպետառի լիազորի պաշտոնում, Բ/ իսկ Գ. Փիր-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 1, թ. 122-123:

² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 1, թ. 50:

գուլյանին ազատել Կոմունալ բանկի վարչության նախագահի պաշտոնից և գործուղել Անդրերկրկոմի տրամադրության տակ: ԿԿ-ի նախագահությունը սեպտեմբերի 27-ի իր նիստում հաստատում է ԿԿ-ի քարտուղարության վերոնշյալ որոշումը և առաջարկում նրանց հոկտեմբերի 25-ից ոչ ուշ մեկնել Անդրերկրկոմի տրամադրության տակ՝ արտասահման գործուղվելու նպատակով¹: Սակայն նրանք հրաժարվում են մեկնել՝ պատճառաբանելով, որ իրենք կուսկանոնադրական որևէ խախտում թույլ չեն տվել: Այնուհետև ՀԿ(բ)Կ ԿԿ-ի և ԿՎՅ-ի նոյեմբերի 12-ի միացյալ (6-րդ) պլենումում որոշվում է՝ Անդրերկրկոմի տրամադրության տակ մեկնելու որոշումը չկատարելու համար համաձայնվել ԿՎՅ-ի որոշմանը՝ «տրոցկիստական եռյակի» լիդերներ Սաֆրազբեկյանին և Փիրգուլյանին հեռացնել կուսարքերից²:

ՀԿ(բ)Կ ԿԿ-ի նախագահության 1928թ. հունվարի 8-ի նիստում լսվել և որոշվել է՝ կուսակցությունից հեռացված հետևյալ ընդդիմադիրներին՝ Ռ. Սաֆրազբեկյանին, Գ. Փիրգուլյանին, Գաբրիել Եսայանին, Գ. Արեշյանին, Ար. Գաբրյանին հանել ԿԳԿ-ի կազմից³: Ինչպես տեսնում ենք, Ռուսաստանի օրինակով, Հայաստանում ևս տրոցկիստ որակվածներին կուսակցությունից հեռացնում և շնորհագրկում էին:

ՀԿ(բ)Կ 5-րդ և ՀամԿ(բ)Կ 15-րդ համագումարներից հետո, Կենտրոնից ստացված հրահանգի համաձայն, ԿՎՅ-ներում ստեղծվեցին հանձնաժողովներ ընդդիմության շարքային անդամների վրա ներգործելու և «անուղղելի» տարրերին կուսակցության շարքերից մաքրելու համար: ՀԿ(բ)Կ ԿՎՅ –ը, ղեկավարվելով 15-րդ համագումարի դիրեկտիվներով, ուսումնասիրել է առավել ընդդիմադիր 6 կուսբջիջ. դրանք էին Ղարաբաղի խաչի երկաթուղու, Լենինականի դեպոյի, Քավթառուլի գյուղական, Երևանի պոլիգրաֆ և «Արարատ» տրեստների ու սակրավորների զինվորական վաշտի բջիջները⁴: ԿՎՅ «եռյակը»՝ Մանուչարյան, Կուրդիսյան, Յովհաննիսյան կազմով, ուսումնասիրելով վերոնշյալ 6 կուսբջիջները, պարզել է հետևյալը. 1928 թ. մարտի 1-ի դրությամբ «օպոզիցիոն-ֆրակցիոն» հայացքների և դրանցից չիրաժարվելու համար կուսակցությունից հեռացվել են 79 անդամ և 2 անդամության թեկնածու, ընդամենը 81 մարդ, որը կազմում է ՀԿ(բ)Կ 5643 անդամների ընդամենը 1,4 տոկոսը⁵: «Եռյակի» ներկայացրած զեկուցագրի և այլ նյութերի հիման վրա ԿՎՅ նախագահությունը կազմել է ԿՎՅ գործունեության 1927/1928 թթ. տարեկան հաշվետվություն, որում ամփոփված են Հայաստանում «տրոցկիզմի ջախջախման» արդյունքները: Նախ՝ ԿՎՅ հաշվետվության մեջ արձանագրված է, որ ԿԿ-ի աշխատանքները ընթացել են ներկուսակցական սուր պայքարի պայմաններում և ԿԿ-ի ու ԿՎՅ ղեկավար ապարատում եղել են սկզբունքային տարաձայնություններ: Այնուհետև բերված են ամփոփ տվյալներ, որ հանրապետության վեց գավառային կազմակերպություններում բացահայտվել է ընդամենը 246 ընդդիմադիր. Երևանում՝ 132 մարդ, Լենինականում՝ 76, Լոռի-Փամբակում՝ 19, Էջմիածնում՝ 13, Դիլիջանում՝ 5 և Չանգեզուրում՝ 1 մարդ⁶: Ըստ հաշվետվության՝ ստացվում է, որ տրոցկիստ-ընդդիմադիրներ չեն հայտնաբերվել Նոր Բայազետի, Դարալագյազի և Մեղրիի գավառներում: Հաշվետվությունից ևս

¹ ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 1, գ. 815, թ. 2, ց. 3, գ. 4716, թ. 8:

² ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 1, գ. 815, թ. 2, ց. 3, գ. 4716, թ. 13:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 8, գ. 15, թ. 2:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 8, գ. 65, թ. 23:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 8, գ. 65, թ. 35:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 598, թ. 2 և 33:

պարզվում է՝ կուսակցությունից վտարվել է 81 մարդ, որից 27-ը եղել են բանվոր, 40-ը՝ ծառայող և 14-ը՝ գյուղացի¹: Սակայն ընդդիմադիր համարվողների մեծամասնությունը՝ 165 հոգի, 1927 թ. վերջին և 1928 թ. սկզբի առաջին մի քանի ամիսների ընթացքում հրաժարվել է ընդդիմությունից՝ ստանալով կարգապահական տարբեր տեսակի տույժեր կամ պարզապես հայտարարություն են արել ընդդիմությունից իրենց հեռանալովերաբերյալ:

Պետական քաղաքական վարչության (ՊԲՎ) 1927-1928թթ. ամիսփազրերից կարելի է դատել, որ ընդդիմության դրսևորումներ են նկատվել նաև առանձին գյուղական բնակավայրերում: Օրինակ, հաղորդվում է, որ Կապանի գավառամասի Արծվանիկ գյուղի հակախորհրդային տարրերը Տրոցկուն և մյուսներին կուսակցությունից հեռացնելու կապակցությամբ տարածում են սադրիչ լուրեր՝ պաշտպանելով օպոզիցիայի հայացքները՝ աշխատավարձի հավասարեցման, ազատ առևտրի, խորհուրդներում արդար ընտրությունների և այլ պահանջներով: Նույն կերպ, Սիսիանի գավառամասի Անգեղակոթ և Ղարաքիլիսա (Սիսիան) գյուղերի հակախորհրդային տարրերը պաշտպանում են օպոզիցիային²: Մեկ այլ տեղեկությամբ տրոցկիզմի մեջ է մեղադրվել Կապանի գավառամասային կոմիտեի քարտուղար Ա. Մանուկյանը, որին 1928 թ. նոյեմբերին ձերբակալում են ակտիվ տրոցկիստական, հակախորհրդային բնույթի գործունեության համար³:

Բացի կուսակցական քիչներից՝ ընդդիմություն է արձանագրվել նաև կոմերիտմիության շարքերում: Դրանք տարածված են եղել Երևանի, Էջմիածնի, Լոռի-Փամբակի և Լենինականի գավառներում: Առանձնապես ակտիվ է եղել Ս. Աչոյանի գլխավորած, այսպես կոչված «Տրոցկիստական երիտասարդական միություն» խումբը Երևանի կազմակերպությունում: ԿՎՀ-ի հավաքած տվյալներով 1927թ. նոյեմբերի դրությամբ ՅԼԿԵՄ Երևանի քաղաքային կազմակերպությունում եղել է 29 ընդդիմադիր՝ իբրև «Տրոցկիստական երիտասարդական միություն» (ՏԵՄ) կամ Աչոյանի խումբ անունով⁴: ՅԿ(Բ)Կ 5-րդ համագումարից հետո հետապնդումներ իրականացվեցին նաև ընդդիմադիր կոմերիտականների հանդեպ: ԿՎՀ «Եռյակի» հավաքած ամփոփ տվյալներով Հայաստանի կոմերիտմիության մեջ նշված է **85** ընդդիմադիր: Կոմերիտմիության մեջ նկատվել է նաև Դաշնակցություն կուսակցությանը հարող երիտասարդների հոսանք: Այդպիսի խմբեր հայտնաբերվել են Էջմիածնի գավառի Սամաղար, Աղջաղալա, Գեչերլու գյուղերում, Աշտարակում, Լոռի-Փամբակի գավառի կոմերիտմիության Շահալիի և Ալավերդու քիչներում, Լենինականի գավառում և այլուր: Սամաղարի խմբակն անգամ իրեն կոչել է **դաշտումու** (դաշնակցական երիտմիություն), դրսից ստացել է գրականություն, այդ թվում «Հուսաբեր» թերթը⁵: Էջմիածնի գավառի քարտուղար Եսայանի 1928 թ. մի գաղտնի շրջաբերականում նշվում է, որ Աշտարակում գործել է «Դեպի ճշմարտություն», Օշականում՝ «Երիտասարդ մարքսիստների» կոմերիտական գաղտնի խմբակները, որոնց կազմած ծրագրերում առաջ են քաշվել քաղաքական բնույթի խնդիրներ: Օրինակ՝ «Դեպի ճշմարտություն»

¹ Նույն տեղում, թ. 3 և 13:

² Հայաստանը պետական գաղտնի փաստաթղթերում (1922-1929 թթ.), Ե., 2008, էջ 244:

³ Մանուկյան Ա., Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում (1920-1953 թթ.), Ե., 1999, էջ 17:

⁴ ՅԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 79, թ. 6-7:

⁵ ՅԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 79, թ. 6-7, գ. 8, գ. 100, թ. 10-11, ֆ. 91, գ. 5, գ. 46, թ. 2:

խմբակը 1927 թ. մայիսի 27-ին կազմած ծրագրում պահանջում էր ուսումնասիրել կոմերիտմիության դեմոկրատիան, ՆԷՊ-ը, պարզել սոցիալիզմի հետամնացությունը, պայքարել բանվորների և գյուղացիների շահագործման դեմ: Խմբակը նույնիսկ հարց էր բարձրացնում, թե ինչու պետք է լինի մի կուսակցություն և ոչ՝ երկու, և համանման այլ պահանջներ¹:

Այսպիսով, ամփոփելով կարելի է եզրակացնել, որ հավաքած պաշտոնական տվյալներով 1927/1928 թթ. հաշվետու տարում կուսակցության և կոմերիտմիության շարքերում արձանագրվել են $246+85=331$ ընդդիմադիրներ՝ տրոցկիստ, սապրոնովական, դաշնակցական և այլ որակումներով: Բայց և միաժամանակ քանի՞ հազար ընդդիմադիրներ են եղել կոմկուսից ու կոմերիտմիությունից դուրս կիսագաղտնի ու ընդհատակյա, որոնց հաշվառելը և հետապնդելը պարզապես անհնարին էր: Դրանց հետապնդելու ու բռնադատման ենթարկելու ժամանակը եկավ տասը տարի անց՝ 1930-ական թվականների կեսերին²:

ՀԿ(Բ)Կ 5-րդ և ՀամԿ(Բ)Կ 15-րդ համագումարների արդյունքներով իրականացված տրոցկիստական և այլ որակումներով ֆրակցիաների ու խմբերի բացահայտումներով ու ջախջախումներով ամենևին էլ չավարտվեց պայքարը դրանց դեմ: Ավելին, Հայկոմկուսի ներսում մի շարք կուսկազմակերպությունների կողմից կրկին եղան դժգոհություն արտահայտողներ, թե բավարար հետևողական պայքար չի մղվել «տրոցկիզմի», «սպեցիֆիզմի», «դաշնակիզմի» և այլ դրսևորումների դեմ: Հատկապես Երևանի մի շարք կուսկազմակերպությունների պահանջով հրավիրվեց ԿԿ-ի 1928 թ. ապրիլյան պլենումը: Պլենումում քննարկվում է ԿԿ-ի վարած քաղաքական գծի հարցը: Անդրերկրմից պլենումին մասնակցել և ելույթներ են ունեցել Անդրդաշնության ԿԿԿ-ի Նախագահ Միխա Տիսակայան և Անդրերկրմի քարտուղար Ռուբենը (Ռ. Մկրտչյանը): Նշվել է, որ թույլ է եղել պայքարը «տրոցկիզմի», «դաշնակիզմի» և «սպեցիֆիզմի» դեմ:

Պլենումը, անբավարար գնահատելով ԿԿ-ի աշխատանքը «տրոցկիզմի», «դաշնակիզմի» և «սպեցիֆիզմի» դեմ պայքարում փոխեց ԿԿ-ի ղեկավար կազմը: ՀամԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի և Անդրերկրկոմի Նախապես կազմած սցենարով քարտուղարներ Յ. Յովսեփյանը և Յ. Գյուլիքեխյանը ազատվեցին իրենց զբաղեցրած պաշտոններից և նրանց փոխարեն առաջադրվեցին Հայկազ Կոստանյանի և Աղասի Խանջյանի թեկնածությունները: ԿԿ-ի առաջին քարտուղար ընտրվեց Յ. Կոստանյանը, իսկ երկրորդ՝ Լենինգրադից նոր հրավիրված Ա. Խանջյանը³: ԿԿ-ի Նախագահության կազմում կոոպտացվեց Նաև Ս. Կասյանը: Նա ստանձնեց ՀՍԽՀ ԿԿԿ-ի Նախագահի պաշտոնը՝ փոխարինելով Ա. Կարինյանին: Ավելի վաղ՝ ԿԿ-ի Նախագահության 1928թ. հունվարի 7-ի նիստում լսվել և որոշվել էր ժողկոմխորհի Նախագահ առաջադրել Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին: Նա այդ պաշտոնում փոխարինեց Սաբո Համբարձումյանին⁴: ԿԿ-ի Նախագահության հուլիսի 2-ի նիստով Ս. Համբարձումյանը և Ա. Կարինյանը հանվեցին ԿԿ-ի Նախագահության կազմից: Այդ նույն նիստում Ամատունին (Ա. Վարդապետյանը) կոոպտացվում է ԿԿ-ի կազմում, որպես ԿԿ-ի բաժնի վարիչ: Եվ, վերջա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 5, գ. 46, թ. 1-3:

² ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 5, գ. 73, թ. 1-16:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 8, գ. 6, թ. 18:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 8, գ. 15, թ. 2:

պես, ՊԵՎ-ում «անառողջ մթնոլորտի» պատճառաբանությամբ 1928թ. դեկտեմբերին ՊԵՎ նախագահի և ն. գ. ժողկոմատի ղեկավարի պաշտոնից ազատվում է Ս. Մելիք-Օսիպովը:

1920-ական թթ. վերջին ինչպես Միությունում, այնպես էլ Հայաստանում հարվածի վերջին թիրախը դարձավ, այսպես կոչված՝ «աջ» թեքումը: Տրոցկիզմի «ջախջախումից» հետո Կենտրոնի օրինակով մտում էր «ջախջախել» Բուխարին-Ռիկով-Տոմսկի «աջ օպորտունիստական կուլակային» համարվող թեքումը: Եթե Հայաստանում «աջկապիտուլյանտներ» չլինեին, ապա այդպիսիք պետք է «հայտնաբերվեին»:

Մինչ այդ՝ 1920-ական թթ. կեսերին, ինչպես ասվել է, ՆԷՊ-ի պայմաններում Ստալին-Բուխարին-Ռիկով մեծամասնությունը տնտեսական քաղաքականության ոլորտում առաջնորդվում էր Բուխարինի հայտնի «հարստացե՛ք» կարգախոսով¹: Դրա փոխարեն տրոցկիստական-զինովևական ընդդիմությունը ձեռնպահ կամ դեմ էր այդ կուրսին: Սակայն երբ տրոցկիստական-զինովևական բլոկը ջախջախվեց, շուտով Ստալինի գլխավորած կենտկոմական մեծամասնությունը, մեջտեղ բերելով 1927/1928 թթ. երկրում ծագած մի քանի դժվարություններ, փաստորեն վերաստանձնեց ընդդիմության կուրսը ՆԷՊ-ի հարցում և փակեց այն: Կուսակցական-պետական ապարատն անցավ հարկադրանքի արտակարգ միջոցառումների «чрезвычайщина»-ի: Սկսեցին բռնագրավել ոչ միայն կուլակի, այլև գյուղմթերքների հիմնական արտադրողի՝ միջակի ունեցվածքը:

1928 թ. աշնանից այդ կուրսին ընդդիմացան Ն. Բուխարինը և նրա կողմակիցները՝ Ռիկովը, Պյատակովը, Տոմսկին, ինչպես նաև այն ժամանակվա առաջադեմ գիտնական-տնտեսագետներ՝ Ա. Չայանովը, Ն. Կոնդրատևը, Ա. Չելինչևը, Լ. Յարոշենկոն և ուրիշներ: Այդ դիրքորոշումը ստալինյան մեծամասնության կողմից որակվեց որպես «աջ» թեքում: Անդրկովկասում այդ թեքումը վերագրվեց, այսպես կոչված, «Սիրցով-Լոմինաձե» խմբակին:

Վ. Լենինի կողմից «կուսակցության սիրելի» բնորոշում ստացած Ն. Բուխարինը տակավին 1925թ. լույս տեսած «Սոցիալիզմի ուղին և բանվորագյուղացիական դաշինքը» աշխատության մեջ տեսականորեն հիմնավորում էր ՆԷՊ-ի հիման վրա մեկ երկրում սոցիալիզմի կառուցման հնարավորությունը: Նա այդ հաղթանակի հնարավորությունը կապում էր բանվորագյուղացիական դաշինքի ամրապնդման, հասարակության միջին խավերին սոցիալիստական շինարարության մեջ լայնորեն ներգրավելու, կոոպերացիայի տարբեր ձևերի զարգացման, ապրանքադրամական և շուկայական հարաբերությունների լայն կիրառման, տնտեսության (արդյունաբերության և գյուղատնտեսության) հաշվեկշռված զարգացման հետ՝ «չրեզվիչայշինան» համարելով ռազմակոմունիստական, տրոցկիստական մեթոդ և այլն²: Նրանք բանավիճեցին ՆԷՊ-ի և գյուղացուն սոցիալիզմի մեջ ինտեգրելու հարցում: Սակայն շատ կարճ տևեց այդ պայքարը: Ստալինյան մեծամասնությունը հաղթեց:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանում բուխարինական հայացքների դրսևորումներին, ապա պետք է ասել, որ այն գրեթե չի արտահայտվել: Սակայն Հայկոմկուսի ղեկա-

¹ ՍՄԿԿ պատմություն, Ե., 1981, էջ 481:

² Бухарин Н. И., Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз, М.-Л., 1925. с. 11, 15, 27 и др.

վարությունը, բնականաբար, կրկնօրինակելով Կենտրոնի որդեգրած քաղաքական կուրսը, պետք է որ «պայքար» սկսեր «աջ» թեքման դեմ, որի սոցիալական հենարանը համարվեց կուլակությունը: ՀԿ(Բ)Կ 7-րդ համագումարում (1930թ. մայիս) կուսակցության ներսում «աջ» օպորտունիստական թեքման մասին զեկուցել է ԿԿ-ի բյուրոյի անդամ Թադևոս Մանդալյանը: Նա հայտնել է, որ առանձին կազմակերպություններում, հատկապես Երևանի, իբր «եղել են նման տարրեր»: Դրանցից, օրինակ, նշվում է Ստ. Թովչյանի, Արսեն Եսայանի անունները: Վերջինս մեղադրվել է իբրև խմբակային աշխատանք տանելու մեջ: «Աջ» օպորտունիստական թեքման մեջ է մեղադրվել նաև լուսժողկոմ Արտավազդ (Արտո) Եղիազարյանը¹: Համագումարից հետո նա խնդրել է ԿԿ-ին իրեն աշխատանքից ազատել և սովորելու նպատակով թույլ տալ մեկնելու Մոսկվա: Սակայն ԿԿ-ի բյուրոյի 1930 թ. օգոստոսի 30-ի նիստում մերժվում է նրա խնդրանքը²: Պարզվում է, որ Արտո Եղիազարյանին մեղադրել են «աջ» օպորտունիստական թեքման մեջ այն բանի համար, որ համագումարում նա հանդես է եկել քննադատական մի ելույթով, ինչը դուր չի եկել կուսակցության ղեկավարությանը³: Այդպիսով՝ մեր ձեռքի տակ եղած տվյալներով Հայաստանում «բացահայտվել է երեք բուխարինական»: Սակայն իրականությունն այն է, որ եթե ԿԿ-ի ղեկավարության դեմ որևէ մեկը, թեկուզ առողջ ու ազնիվ մղումներով, քննադատական ելույթ էր ունենում, ինքնուրույն տեսակետ էր արտահայտում, ապա հաճախ նա դասվում էր ընդդիմության շարքը, մեղադրվում էր որևէ թեքման, տվյալ դեպքում՝ «աջ» թեքման մեջ և ստանում իր «արժանի պատիժը»: Սա նշանակում է, որ 1920-ական թթ. վերջից միակուսակցական կառավարման համակարգին գումարվում է ստալինյան միանձնյա, անբաժան ամբողջատիրական (տոտալիտար) վարչակարգը:

Այսպիսով, հանրագումարի բերելով վերոշարադրանքը՝ կարելի է հետևեցնել, որ 1920-ական թթ. բավականին հագեցած է եղել հասարակական-քաղաքական և ներկուսակցական կյանքը հորհրդային Հայաստանում, որի ազդակները, բնականաբար, գալիս էին Կենտրոնից: Երկրում գործադրվող ՆԷՊ-ի քաղաքականության, արտաքին ու ներքին բարդ իրադրության պայմաններում և միակուսակցական ավտորիտար վարչակարգի հաստատման ճանապարհին կուսակցության ներսում և նրանից դուրս ի հայտ են եկել խմբեր, խմբակցություններ, պլատֆորմներ, ընթացել են դիսկուսիաներ սոցիալիզմի կառուցման ուղիների, երկրի ու կուսակցության հետագա հեռանկարի ու ճակատագրի հարցերում: Եթե Միության կենտրոնում ընդդիմությունն ու խմբակայնությունը առանձին փուլերում ստացել են բավականին սուր բնույթ, որի գագաթնակետը կարելի համարել Ստալին-Տրոցկի տևական դիմակայությունը՝ երկրի բարձրագույն ղեկի համար, ապա Հայաստանում նմանակելով ու կրկնօրինակելով Կենտրոնին, այն արտահայտվել է համեմատաբար ավելի թու, որում կարելի տեսնել նաև արիեստականություն, հաճախ սուբյեկտիվ, անձնավորված, խմբակային պայքարի ձևեր:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 10, գ. 3, թ. 61-62:

² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 10, գ. 12, թ. 83:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 10, գ. 28, թ. 37:

Арарат Акопян, Склока, оппозиция и дискуссии в К(б)ПА в 1920-х гг., - В 1920-х гг. общественно-политическая и внутрипартийная жизнь Советской Армении была достаточно насыщена и формировалась из Центра (Москвы). В условиях политики НЭП-а, внешняя и внутренняя сложная ситуация страны и др., приводила к склокам, создавала фракции внутри партии, в которой проводились дискуссии по разным вопросам. В основном копируя Центра оппозиция в Армении проявлялась в более слабых формах, чем в России. В Армении можно выделить четыре фазы внутрипартийных дискуссий, склок и фракционной борьбы. Первая фаза-в 1921г., вторая-1922г., третья-1927г. и четвертая-1930г. Самой острой из перечисленного можно считать третью фазу.

Факты показывают, что в Армении также были последователи Льва Троцкого. Они выступали с декларациями, подписали под «платформой 83-и», были исключены из партии, сосланы и т. д. Однако, как особенность, борьба против троцкизма в Армении получила оттенок борьбы против «специфизма», «меньшевизма», «дашнакства» и национализма.

Ararat Hakobyan, Fractions, Opposition and Discourses within Communist (Bolshevik) Party of Armenia, - In the 1920s the socio-political life of the Soviet Armenia as well as the internal processes within the Party were quite intensive receiving the impulses from the Center. In the scope of New Economic Policy (NEP), internal and external complicated situation, different groups and fractions emerged within the Party and debates over different issues took place. Surely, opposition in Armenia was weaker mostly duplicating the Center. We can separate four stages of the activity of interparty fractions and opposition. The first was in 1921, the second was in 1922, the third was in 1927 and the fourth was in 1930. The most intense was the third stage. The facts show that the followers of Trotsky were conducting activity in Armenia, too. They adopted a declaration, signed under the "platform of 83" and were banished from the party. However in Armenia the fight against Trotskyism was covered under the slogans of fight against "specifism", "menshevism" and "nationalism".

Արարատ Հակոբյան - պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

